

О. С. Сидорович

Проблеми розвитку сільських споживчих товариств України в 1940–1980-х рр.

У статті розглядаються проблеми розвитку сільських споживчих товариств України в післявоєнний період. На основі аналізу документів виявлено основні диспропорції в діяльності споживчої кооперації УРСР. Визначено, що переважна кількість проблем сільської споживчої кооперації пов'язана із диспропорціями в розвитку планової економіки та командно-адміністративних методів управління.

Ключові слова: кооперація, сільські споживчі товариства, Україна, командно-адміністративна економіка.

В статье рассматриваются проблемы развития сельских потребительских обществ Украины в послевоенный период. На основании анализа документов выявлены основные диспропорции в деятельности потребительской кооперации УССР. Определено, что преимущественное количество проблем сельской потребительской кооперации связана с диспропорциями в развитии плановой экономики и командно-административных методов управления.

Ключевые слова: кооперация, сельские потребительские общества, Украина, командно-административная экономика.

The article discusses the challenges of rural consumers' societies of Ukraine in the postwar period. Based on the analysis of documents revealed major disparities in consumer cooperation activities of the Ukrainian SSR. Determined that the predominant number of rural consuming cooperation problems associated with imbalances in the development of the planned economy and the command-administrative methods.

Key words: cooperation, rural consumer societies, Ukraine, administrative-command economy.

Споживча кооперація, яка зародилась на українських землях в другій половині XIX ст., протягом всього часу існування завжди мала переважно селянський характер. І в радянські часи ця особливість споживчої кооперації ще більше унаочнилась через специфічну політику радянської влади, яка використовувала систему споживчої кооперації для проведення власної політики на селі. Тому сільські споживчі товариства, будучи наймасовішою ланкою кооперативної системи, особливо у післявоєнний період

відчували на собі всі диспропорції розвитку планової економіки, відображаючи аграрну політику держави з її досягненнями і прорахунками. Післявоєнній історії споживчої кооперації УРСР присвятили свої публікації М. Лукасевич, О. Кендус, Ю. Михальський, В. Клок, проте означеного предмета дослідження їхні розвідки не стосувались [6]. Саме тому, на нашу думку, необхідно, спираючись в першу чергу на опубліковані документи та архівні джерела, більш детально поглянути на проблеми розвитку "сільської" споживчої кооперації в контексті розвитку сільських територій УРСР в повоєнний період.

Відразу після звільнення українських земель у країні почалась відбудова зруйнованого в роки війни народного господарства. За роки війни в Україні були зруйновані 714 міст і селищ, 28 тис. сіл. Завдані збитки досягли 285 млрд крб. Матеріальні втрати УРСР становили 42 % збитків СРСР за роки війни [8, с. 662]. Незважаючи на фінансову та матеріально-технічну допомогу уряду, у 1943 р. уряд асигнував 49 млн крб на відбудову інфраструктури українського села, основним чинником відбудови стала самовіддана праця українського селянства [3, с. 349]. Після завершення II світової війни Укоопспілка згідно із адміністративно-територіальним поділом УРСР складалась із 24 облспоживспілок, вони об'єднували 745 райспоживспілок. Кількість пайовиків складала 4036 тис. чол. [7, с. 73].

Споживча кооперація українського села в перші роки після звільнення отримала ті ж проблеми і завдання, що і вся країна. В першу чергу – відновлення власної інфраструктури, яка майже вщент була зруйнована в роки II світової війни, а також – кадрового потенціалу. У 1945 р. чисельність працездатного населення на селі не перевищувала 3,5 млн чоловік проти 7,2 млн перед війною [5, с. 607]. Не в останню чергу ці обставини були причиною політики укрупнення колгоспів, започаткованої Хрущовим у 1948 р. На селі елементарно не вистачало робочих рук. У серпні 1946 р. сесія Верховної Ради УРСР прийняла затверджений Верховною Радою СРСР п'ятирічний план відбудови народного господарства республіки. Першочергова увага звичайно приділялась відбудові та розвитку важкої промисловості, залізничного транспорту. Проблеми села, як і раніше, залишались на маргінесі державної економічної політики. Цю тенденцію яскраво демонструє рівень грошового забезпечення сільського населення в перші післявоєнні роки, який залишався на низькому рівні. Трудодні в четвертій п'ятирічці забезпечували селянам

не більше 5 % грошових доходів (95 % вони виручали через продаж сільськогосподарської продукції, вирощеної на власних присадибних ділянках) [5, с. 608]. Звичайно ж, в таких умовах споживчі крамниці мали не найкращі умови для розвитку. Проте життя поступово налагоджувалось. Планомірне зниження державних цін, відміна карткової системи сприяли збільшенню товарообігу державної і кооперативної торгівлі. Так, в 1948 р. рівень товарообігу кооперативної торгівлі УРСР зріс порівняно із 1945 р. в 2 рази [9, с. 71]. Незважаючи на зростання кількісних показників, рівень роботи споживчої кооперації УРСР в якісному відношенні, особливо в сільській місцевості, ще був далекий від ідеалу. Виконуючи важливі державні завдання із забезпечення сільського населення необхідними споживчими товарами, збільшення обсягів заготівлі сільськогосподарської продукції, система кооперації досить часто не мала необхідних матеріальних і фінансових засобів для виконання цих завдань. Не вистачало найнеобхіднішого: тари, транспорту, приміщень, кваліфікованих кадрів та ін. Зважаючи на це, держава фінансово підтримувала кооперативну систему. Це відбувалось через систему позик, які надавав держбанк як райспоживспілкам, так і окремим споживчим товариствам за пільговою ставкою. Деякі спілки звільнялись також від сплати податків, пов'язаних із закупівлею сільськогосподарської продукції. Низький рівень кадрів у кооперації в перші повоєнні роки призводив до низки порушень. За даними мінторгу УРСР, в перші післявоєнні роки в системі кооперативної торгівлі працювало лише 10 % людей із професійним стажем [8, с. 665]. Так, у звіті про роботу Держторгінспекції з перевірки роботи споживчої кооперації УРСР за 1944 р. виявлено серйозні порушення: завищення цін, розкрадання нормованих товарів, торгівля з-під прилавка та обважування в крамницях, розкрадання продуктів та антисанітарія в закладах громадського харчування та ін. За результатами цієї інспекції 74 справи було передано до суду, в 26 випадках поставлено питання про зняття із посади, в 76 – адміністративне стягнення та штрафи [13, арк. 12–15]. Проте, незважаючи на державні преференції, відразу налагодити ефективну роботу споживчої кооперації в перші післявоєнні роки не вдавалось. Про це свідчать протоколи засідань уповноважених споживчих товариств та райспоживспілок. Так, збори уповноважених Галицького споживчого товариства (дільниця в с. Крути) на Чернігівщині постановили роботу правління товариства визнати незадовільною через недоліки в роботі крамниці:

відсутність необхідних товарів, продаж з-під прилавка, часта відсутність на робочому місці продавців [13, арк. 18]. Подібні постанови приймалися і в інших споживчих товариствах. На районному ж рівні на зборах пайовиків Ніжинської райспоживспілки всі недоліки діяльності кооперативної системи були підсумовані в заключних резолюціях, де відмічалась відсутність організованої масової роботи з пайовиками, порушення принципів кооперативної демократії, незацікавленість пайовиків у результатах роботи споживчих товариств, відсутність контролю за розкраданням з боку ревізійних комісій. Характерно, що тон заключним резолюціям було задано в останньому виступі секретаря райкому, в якому було відмічено, що, незважаючи на першочергове завдання партії з розгортання торгівлі на селі, споживча кооперація з ним не справляється і тому роботу правління слід оцінити на оцінку "погано" [13, арк. 32]. Фактично, подібні оцінки і резолюції вписувались в річище популярної в ті часи традиції критики і самокритики, яка побутувала на різноманітних звітних зборах. І що характерно, представник партії в згаданому звітному виступі ніби знімає відповідальність за прорахунки в господарській діяльності системи споживчої кооперації району із партійного керівництва, акцентуючи на тому, що саме господарники на місцях не виконують мудрих вказівок і настанов, цим самим погіршуючи ситуацію.

В період "хрущовської відлиги" відбувалось кількісне зростання показників діяльності української споживчої кооперації. Це було пов'язано як із загальним зростанням економіки Радянського Союзу, так і з більш уважним ставленням до проблем села, чого не було всі попередні роки існування радянської влади. Збільшувалась кількість пайовиків у системі споживчої кооперації України. Так, якщо в 1950 р. нараховувалось 8 млн 887 тис. пайовиків, у 1955 р. – 9 млн 624 тис., то в 1960 р. – вже 11 млн 858 тис. членів кооперації [4, с. 10]. Високими темпами зростали обсяги товарообігу в закладах роздрібної торгівлі. Вже в 1957 р. план роздрібного товарообігу по республіці було виконано на 103,4 %. Населенню і колгоспам в цьому році було продано товарів на 579,8 млн крб більше, ніж у 1956 р., причому майже всі облспоживспілки перевиконали план річного товарообігу. Зріс асортимент пропонованих сільському населенню товарів. У групі непродовольчих товарів зростає частка шовкових і бавовняних тканин, трикотажних виробів, шкіряного взуття, меблів, годинників, радіотоварів, велосипедів. Високими темпами

зростав обіг закладів громадського харчування. Частка продуктів власного виробництва зросла в обігу цих закладів до 20,8 %. На 1 січня 1958 р. в Україні налічувалось 7561 закладів громадського харчування споживчої кооперації. Зростала відповідно і кількість заготівель та власна переробка. На 1 січня 1958 р. в системі споживчої кооперації України налічувалося 1529 діючих хлібопекарень, що на 16,7 % перевищило їх рівень на 1 січня 1951 р.

Незважаючи на нормалізацію поточної ситуації в господарсько-фінансовій діяльності, проблеми структурного характеру в системі споживчої кооперації проявлялись із завидною періодичністю. Незважаючи на поліпшення кадрового потенціалу, в системі споживчої кооперації вже були власні і вищі навчальні заклади, і середні спеціальні (Львівський торгово-економічний інститут та 23 кооперативні технікуми), проблема розтрат і розкрадань грошових засобів і майна продовжувала залишатись доволі гострою. Саме на цій проблемі загострив свою увагу заступник прокурора Ніжинського району у своїй доповіді про результати звітної доповіді голови Ніжинської райспоживспілки [2, арк. 6]. В доповіді голови Дніпропетровської облспоживспілки С. В. Литвиненко на IX з'їзді споживчої кооперації області також відмічалось, що однією із основних проблем залишаються розтрати і крадіжки. Так, за 1973 р. в області було зафіксовано 29 розтрат і 204 крадіжки, причиною яких на думку доповідача були низький рівень кадрів і недостатня робота з ними [12, арк. 41].

Незважаючи на зростання кількісних показників товарообігу, збільшення асортименту продукції в сільських споживчих крамницях досить гострою була проблема дефіциту та несвоєчасного завезення товарів повсякденного споживання. Так, на зборах пайовиків Талалаївського сільського споживчого товариства по ділянці в хуторі Хомівка селяни висловлювали незадоволення несвоєчасним завезенням до крамниці хліба, відсутністю ялових і кирзових чобіт, пива, води та ін. [2, арк. 47]. На зборах пайовиків села Леонідівка Лосинівського споживчого товариства селяни жалілися на відсутність у продажу вкрай необхідних будівельних матеріалів: шиферу, заліза, цвяхів, а також взуття, як дитячого, так і дорослого [2, арк. 87]. Мешканці села Погребець Талалаївського споживчого товариства нарікали на відсутність теплої трикотажної білизни, робочого одягу і взуття, за якими вони були змушені їздити в найближчі райцентри і без яких неможливо колгоспникам вийти в поле на збирання буряка і картоплі. Пайовик із села Шняківка скаржився на відсутність у продажу

костюмів, меблів, фарб, керамічного посуду. В багатьох селах на початку навчального року не вистачало необхідних речей, щоб зібрати дітей до школи: зошитів, підручників, олівців, шкільної форми. Річ у тім, що система споживчої кооперації УРСР через свою мережу забезпечувала 25 тис. сільських шкіл навчальною літературою та приладдям. Перебої в цій царині набули настільки масового характеру, що правління Укоопспілки після проведеного аналізу ситуації в розрізі всієї республіки за 1964 р. прийняло відповідне звернення до ідеологічного відділу ЦК КПУ із проханням вплинути на видавництво "Радянська школа", щоб шкільні підручники в поточному році були надруковані якомога раніше [10, арк. 25]. Скарги та нарікання на відсутність необхідних споживчих товарів у виступах і питаннях на зборах уповноважених споживчих товариств ми зустрічаємо майже в кожному проаналізованому документі. Звіти правління, що заслуховувались на цих зборах, мали переважно декларативний характер з ідеологічним нашаруванням. Велика увага приділялась виконанню планів. Пайовиків же, виходячи із їх висловлювань, переважно хвилювали насущні питання: забезпечення необхідними товарами. Про те, що проблема постачання і дефіциту товарів народногосподарського споживання у сільських споживчих крамницях було надзвичайно злободенною для українського села, свідчить той факт, що на зборах пайовиків у деяких населених пунктах згідно з протоколами були присутніми більше людей, ніж кількість членів даного сільського споживчого товариства. Така активність пайовиків спостерігалась в усіх регіонах України. Так, згідно з результатами проведення звітних зборів за підсумками роботи споживчої кооперації УРСР за 1964 р. відмічено, що пайовики брали активну участь у цих запланованих заходах, де гостро критикували правління своїх споживчих товариств за незадовільну роботу у забезпеченні споживчими товарами. Наприклад, у Київській області виступило на цих звітних зборах 13,5 тис. пайовиків, в Луганській – 18,5 тис. [12, арк. 41]. Іноді висловлювання селян на цих зборах набували доволі гострої форми і, що характерно, досить точно відбивали систему координат у радянській економіці. Так, пайовик із с. Мала Кошелівка Є. П. Бородавка залишившись незадоволеним відповідями голови правління споживчого товариства на питання про причини відсутності у крамниці необхідних товарів, заявив: "Чому я, як пайовик не маю право придбати потрібні товари. Як же це виходить: кооперація для нас, чи ми для кооперації?" [2, арк. 146].

Таким чином, найбільш гостро "на місцях" у повоєнний період в системі кооперативної торгівлі на селі постала проблема товарного дефіциту. І це при тому, що в цілому по системі Укоопспілки плани товарообігу виконувались і перевиконувались. В чому ж тоді полягала причина недостатнього товарного забезпечення українського села в системі споживчої кооперації. Слід відзначити, що причини цього явища були невіддільні від тих проблем, які відчувала і державна торгівля та виробнича сфера. І полягали ці причини у "негнучкості" командно-адміністративної економіки в сфері оперативного реагування на запити споживачів і в організації постачань необхідних товарів у віддалені населені пункти. Варто відзначити, що ці вади були зафіксовані у протоколах зборів як споживчих товариств, так і райспоживспілок. Так, на зборах уповноважених Ніжинської райспоживспілки завторг Кукшинського сільського споживчого товариства Н. П. Максименко відмітив, що за цілковитого бездоріжжя, особливо у весняно-осінній період, товари в села Переходівка і Стодоли доводиться доставляти з допомогою тракторів, що тягне за собою додаткові витрати і недотримання графіка. Крім того, в багатьох населених пунктах у 1960–1970 рр. торгівля проводилась у непристосованих приміщеннях, де були відсутні як холодильники і погребі для зберігання продовольчих товарів, так і окремі складські приміщення. Це, в свою чергу, призводило до неможливості завезти у населених пунктах достатню кількість запасів продукції, щоб збити "товарний голод". Також промисловість країни виробляла недостатню кількість товарів, які користувались попитом, натомість постачалась велика кількість продукції, яка людям була непотрібна. Звідси походить стара радянська традиція, коли неходові товари покупці змушені були добровільно-примусово купувати у вигляді так званого "доважку". Заради справедливості слід зазначити, що керівництво споживчої кооперації усвідомлювало критичність ситуації і намагалось її виправити. Так, у постанові правління Центроспілки, що стосувалась торгово-господарської діяльності споживчої кооперації СРСР за 1964 р., містилась вимога до правлінь спілок споживчих товариств внести пропозиції в Раду Міністрів СРСР про розширення виробництва товарів, що користуються попитом у сільського населення. Ця постанова була спричинена наявністю наднормативних товарних запасів, які не могли бути переміщені по торгівельній мережі [11, арк. 32].

Отже, розвиток сільських споживчих товариств України в післявоєнний період відбувався в руслі тих змін у господарській

політиці влади, яка проводилась у цей період. Варто зазначити, що післявоєнний період в розвитку споживчої кооперації був найбільш "успішним" з точки зору кількісних показників зростання галузі. Ні до цього, ні після здобуття Україною незалежності споживча кооперація не досягала подібних результатів. Матеріальна база та інфраструктура, закладена і побудована в системі споживчої кооперації на селі в період чотирьох повоєнних десятиліть, слугує почасти економіці аграрного сектору України і зараз. Проте методи управління галуззю, які спирались на адміністративні важелі, відсутність реальної кооперативної демократії на місцях, несамостійність у прийнятті оперативних господарських рішень і залежність споживчої кооперації від ситуації в плановій економіці та директив партійних та урядових органів призводили до накопичення певних диспропорцій у розвитку сільських споживчих товариств, які в багатьох регіонах України складали основу роздрібної торгівлі.

Література

1. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6334, оп. 2, од. зб. 5.

2. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6334, оп. 2, од. зб. 72.

3. Економічна історія України: історико-економічне дослідження : в 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011.

Т. 2. – 2011. – 608 с.

4. Колесник Ф. Д. Діла і плани кооператорів України / Феодосій Дмитрович Колесник. – М. : Економіка, 1971. – 179 с.

5. Литвин В. М. Історія України підручник / В. М. Литвин. – К. : Наукова думка, 2009. – 821 с.

6. Лукасевич М. І. Споживча кооперація західних областей України в 1943–1947 роках (на матеріалах Волинської, Івано-Франківської і Львівської областей) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

[http://esteticamente.ru/portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2009_8/GN-](http://esteticamente.ru/portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2009_8/GN-8.htm)

[8.htm](http://esteticamente.ru/portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2009_8/GN-8.htm). – Назва з екрана ; Кендус О. Криза в системі споживчої кооперації УРСР в кінці 1970-х – початку 1980-х рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nztnpuist/2012_2/Article/26

[Kendus.pdfhttp://esteticamente.ru/portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2009_8/GN-8.](http://esteticamente.ru/portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2009_8/GN-8.htm)

[htm](http://esteticamente.ru/portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2009_8/GN-8.htm). – Назва з екрана ; Михальський Ю. Вплив реформ А. Косигіна на

розвиток української споживчої кооперації [Електронний ресурс] / Ю. Михальський. – Режим доступу:

http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nztnpu_ist/2012_2/Article/25_Mykhalskyj.pdfhttp://esteticamente.ru/portal/SocGum/VlcaGum/2009_8/GN-8.htm. – Назва з екрану; Клок В. Розвиток споживчої кооперації в УРСР в кінці 1960-х – на початку 1970-х років [Електронний ресурс] / В. Клок. – Режим доступу:

http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nztnpu_ist/2012_2/Article/24_Klok.pdf. – Назва з екрану.

7. Споживча кооперація України / авт. кол.: С. Г. Сіденко, М. Д. Лепехов та ін. ; Вид-во політичної літератури України. – К. : Київська книжкова фабрика, 1965. – 191 с.

8. Споживча кооперація України: від зародження до сьогодення: монографія / М. Аліман та ін. ; за заг. ред. С. Гелея. – Л. : Вид-во Львів. комерц. акад., 2013. – 972 с.

9. Споживча кооперація УРСР / авт. кол.: Ф. Д. Колесник, С. Г. Сіденко та ін. – К. : Економіка, 1967. – 206 с.

10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 296, оп. 8, спр. 2268.

11. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 2331.

12. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 4257.

13. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 52.